

UDK:221/227:71(575,1)

O'Imas RASHIDOV,
Buxoro davlat universiteti prorektori va tadqiqotchisi

O'zMU professori A. Yermetov taqrizi asosida

ROSSIYA SIYOSIY AGENTLIGINING BUXORO AMIRLIGI DAVLAT BOSHQARUVIGA TA'SIRI

Аннотация

Mazkur maqola Rossiya siyosiy agentligining Buxoro amirligi davlat boshqaruviga ta'siri masalalariga bag'ishlangan. Bunda siyosiy agentlikning tashkil topishi, maqsadi, vazifalari, vakolatlari hamda Buxoro amirligi davlat boshqaruvini har tomonlama nazorat qilishi bilan bog'liq muhim jihatlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya siyosiy agentligi, Buxoro amirligi, davlat boshqaruvi, imperiya, mustamlakachilik, Turkistondagi general-gubernatorligi, rus manzilgohlari, elchixonasi, islohot, maxfiy shartnoma, bojxona.

ВЛИЯНИЕ РОССИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО АГЕНТСТВА НА ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация

Данная статья посвящена влиянию российского политического агентства на государственное управление Бухарского эмирата. Раскрываются важные аспекты, связанные с организацией политического органа, его целью, задачами, полномочиями и комплексным контролем государственного управления Бухарского эмирата.

Ключевые слова: российское политическое агентство, Бухарский эмират, правительство, империя, колониализм, генерал-губернаторство в Туркестане, русские резиденции, посольство, реформы, тайное соглашение, таможня.

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN POLITICAL AGENCY ON THE GOVERNMENT OF BUKHARA EMIRATE

Annotation

This article is devoted to the influence of the Russian political agency on the state administration of the Bukhara Emirate. It reveals important aspects related to the organization of the political agency, its purpose, tasks, powers and comprehensive control of the state administration of the Bukhara Emirate.

Keywords: Russian political agency, Bukhara emirate, government, empire, colonialism, governor general in Turkestan, Russian residences, embassy, reforms, secret agreement, customs.

Kirish. Rossiya imperiyasi Buxoro amirligini yarim vassalga aylantirib, uning hududini katta qismini ajratib olgan bo'lsada bu bilan qanoatlanmadi. Endi amirlikni har tomonlama nazorat qilishni istab uning davlat boshqaruvini maxsus siyosiy idora orqali boshqarishni ixtiyor qildi. SHu maqsadda imperator Aleksandr III (1845-1894; hukmronlik davri: 1881-1894) tomonidan 1885 yil 12 noyabrda chiqarilgan farmon bilan 1886 yil 1 yanvarda Rossiya imperatorligini Buxorodagi siyosiy agentligi tashkil qilindi hamda uning qarorgohi Yangi Buxoro (hozirgi Kogon) shahrida joylashtirildi [1]. Agentlikni siyosiy agent boshqarib, u Rossiya tashqi ishlar ministrligi tomonidan tayinlangan. Buxorodagi siyosiy agentlik Turkistondagi general-gubernatorlik hamda Rossiya harbiy ishlar ministrligi va Rossiya tashqi ishlar ministrligiga bo'ysungan [2]. Xullas, siyosiy agentlik idorasi Buxoroda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini yuritgan idora hisoblangan.

Imperator Nikolay II (1868-1918; hukmronlik davri: 1894-1917) tomonidan 1903 yil 5 mayda chiqarilgan farmonga ko'ra siyosiy agentlikning huquq va burchlari yana ham kengaytiriladi. Siyosiy agentlikka barcha siyosiy va iqtisodiy masalalar bo'yicha Buxoro hukumati bilan aloqa olib borish, ayni vaqtda amir va uning vazirlarini Rossiyaga munosabati yuzasidan ularni kuzatib borish va nazorat qilish topshirildi [3]. Shuningdek, siyosiy agentlik zimmasiga Buxoroning Pomirdagi beklklari: Shug'non, Rushon va Vaxon ustidan

nazorat; Afg'oniston chegarasini kuzatib borish; amirlikning ruslar yashaydigan manzilgohlarida chiqayotgan gazetalar va teatrda qo'yiladigan pesalarni senzurdan o'tkazish; ekin dalalaridagi chigirtkani yo'qotish uchun Buxoro hukumatidan siyosiy vakolatxonaga kelib tushuvchi pul mablag'lari hisobotini olib borish; Buxoro amirligida yashovchi xristianlar (nasroniyar)ga homiylik qilish; Zarafshon daryosi suvini taqsimlash; shaharlarni obodonlashtirish; kasalxonalar va pochta-telegraf binolari hamda boshqa muassasalarni barpo etish masalalari ham yuklangan [4].

Siyosiy agentlikning asosiy vazifasi Buxoro amirini nazorat qilish bo'lganligi uchun Amir Abdulahadxon poytaxtni tashlab, bejiz yuz chaqirimdan ham ko'proq uzoqlikdagi Karmana shahriga ketib qolmagan edi.

Siyosiy agentga amirlikdagi rus manzilgohlarida yashayotgan ham rus fuqarolari, ham Buxoro fuqarolariga nisbatan sud ishlari olib borish huquqi berilgan edi. Bu huquq 1888 yil 11 mayda rus podshosi tasdiqlagan agentlikning nizomida ham ko'rsatib o'tiladi. Buxoro amirligidagi rus manzilgohlariga nisbatan Buxorodagi siyosiy agent general-gubernatorning barcha huquqlariga ega bo'lgan. Siyosiy agentlik (vakolatxona)ning Buxorodagi ta'sirini kengaytirish va Buxoro hukumati faoliyatini yanada faol nazorat qilish uchun 1910 yil boshlarida agentlik shtati kengaytirilib, siyosiy agentning ma'muriy qism bo'yicha yordamchisi lavomi joriy

etilib, bu amaldor bevosita Turkiston general-gubernatoriga bo'ysungan.

Yangi Buxoro (Kogon) shahri iqtisodiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, 1917 yili shaharda 7 ta paxta tozalash zavodi, yog'-moy ishlab chiqarish va vinochilik zavodi, tamaki fabrikalari bo'lgan[5]. bundan tashqari Yangi Buxoro shahri amirlikning moliyaviy markazi bo'lib, unda bir qancha banklarning bo'limlar, jumladan, yillik oboroti 1912 yilda 90 mln rubl bo'lgan Rossiya davlat bankining bo'limi mavjud edi.

XX asr boshlarida Buxorodagi rus manzilgohlarida harbiy xizmatchilarni ham qo'shganda 60 000 nafar rus fuqarolari yashagan. Ularni ijtimoiy tarkibi rus amaldorlari, savdogarlar, hunarmandlar, ishchilar hamda ularning oila a'zolari bo'lgan. bu erda yashovchi aholi milliy tarkibiga ko'ra rang-barang bo'lib, ko'chib kelganlar orasida ruslar, armanilar, tatarlar, yahudiylar, forslar ko'pchilik edi [6].

Sadriiddin Ayniyning yozishicha, Buxoro hukmdori Amir Abdulahadxon 1910 yil 22 dekabrda o'tar kechasi (hijriy 1329 yil 7 muharram kuni) Karmana yaqinida joylashgan Xayroboddagi chorbog' saroyida vafot etgan [7] va Karmana shahridagi Qosim SHayx memoriy majmuasida dafn etilgan. Marhum amirning o'g'li va valiahdi, Karmana hokimi Mir Sayyid Olimxon To'ra Otasi vafot etgan xilxona ustida mustahkam daxma qurdirgan [8]. 1910 yil 24 dekabrda Amir Sayyid Olimxon (To'rajon To'ra) Buxoro shahriga kelib, amirlik taxtiga o'tirgan [9].

Amir Olimxon hukmronligining dastlabki kunlaridanoq xalqning iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishga kirishadi. Bu haqda keyinchalik uning o'g'li Sayyid Mansur Olimiy[10] (1931-1996) quyidagilarni yozadi: "Amir Sayyid Olimxon 1910 yil Buxoro taxtiga o'tirdi. Hokimiyat tepasiga kelgan kundan boshlab, ichki islohotlar o'tkazishga kirishdi... Amir Olimxon tijorat, sanoat, zirot, masjid va maktablarni kengaytirishga e'tiborni qaratdi" [11].

Amir Olimxon taxtga o'tirishi munosabati bilan umumiy avf e'lon qildi. Unga ko'ra, ashaddiy jinoyatchilardan tashqari uy qamog'i va zindonda saqlanayotgan mahbuslarga ozodlik berildi. Buxoro zindonida jazo muddatini o'tayotgan 50 nafar mahbus, uy qamog'idagi 21 nafar odam ozodlikka chiqarildi. Ashaddiy jinoyatchilar va odam o'ldirib zindonga tashlangan 59 nafar, shuningdek, uy qamog'idagi 7 nafar kishiga ozodlik berilmadi. Ular Kobul, Darvoz va Baljuvonga surgun qilindi[12]. SHuningdek, Amir Olimxon mamlakatni bir yillik xiroj to'lashdan ozod qilish haqida farmoyish berdi [13].

Amir saroyida xizmat qilib yurgan 11 nafar shia mazhabiga mansub turli lavozimdagi shaxslar sunniy mazhabidagi mansabdorlar xohishi bilan mansabidan bo'shatilib, shahar chekkalariga kichik lavozimlarga tayinlab yuborildi [14].

Amir Olimxon hukmronligining dastlabki yillarida ma'muriy boshqaruvda ham o'zgarishlarni amalga oshirdi. U Qorategin, Hisor, Ko'lob, Sariosiyo, SHerobod, CHorjo'y, Boysun, SHahrisabz viloyatlarining beklarini lavozimidan bo'shatib, o'rniga boshqa kishilarni tayinlaydi. Mirzo Salimbekning "Tavorixi muttaqadimin va muttaahirin" asarida yozilishicha, 1911 yili Avliyoqulbek biy parvonachi mang'it Qorategin viloyati, Jalil al-Qodir Devonbegi Hisor viloyati, Mullo Ne'mat Ollobek biy dodxoh Ko'lob viloyati, SHohbek biy Sariosiyo viloyati, Mirzo Azim Xo'ja Sherobod viloyati hokimi lavozimlarini egallashgan. 1912 yil (hijriy 1330 yil) Muhammad Yusufbiy dodxoh Chorjo'y viloyati, Ibod al-Hofiz Inoq Buxoriy Boysun viloyati hokimi qilib tayinlanadi. Bu paytda Mirzo Salimbek O'roq Kesh (SHahrisabz) hokimi

edi[15]. Amirning ichki siyosatda o'tkazgan bu o'zgarishlardan ko'zlagan asosiy maqsadi – xalq manfaatlariga xizmat qilishdan iborat edi.

Rossiya siyosiy agentining Buxoro amirligiga ta'siri kuchli bo'lgan. S.Ayniyning yozishicha, rus ma'murlarining islohot masalasini qo'zg'ashidan o'z shaxsiy manfaati ham bo'lgan. bularning islohot talab qilishlari jiddiy bo'lmay yolg'iz o'zlarini ko'rsatishdan iborat edi. Xullas, 1914 yil aprel va may oylarida yana islohot masalasi kelib chiqadi. Buxorodagi rus elchixonasining boshlig'i Miller va uning noibi Shulga va V.Vvedenskiy jiddiy ishlarga kirishdilar. Ular butun ma'murlarga oylik tayin qilishni, bilxossa qozixonalarning islohoti va qozilarga xazinadan maosh berib, fuqarodan aqcha olmasliklarini qat'iy suratda talab qildilar. Bu to'g'rida amir va vazir bilan ko'rishib, loyihalar taqdim etdilar[16].

1886 yil 3 martda Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi birinchi siyosiy aganti qilib Nikolay Charikov tasdiqlandi. Bu lavozimda Nikolay Charikov (1886-1890), Pavel Lessar (1890-1895), Vladimir Ignatev (1895-1902), Yakov Lyuts (1902-1911), Aleksandr Somov (1911-1913), Aleksey Belyaev (1914-1916), Aleksandr Miller (1916-1917) kabi Rossiya diplomatlari faoliyat ko'rsatgan. Bu paytda siyosiy agentlik joylashgan Yangi Buxoro shahridagi markaziy ko'chalarga siyosiy agentlari Charikov, Lessar, Ignatev nomlari qo'yiladi[17].

Buxorodagi siyosiy agentlik, ayniqsa, Pomir beklilari (Shug'onon, Rushon va Vaxon) masalasiga katta e'tibor berdi va bu masala bilan jiddiy shug'ullanib, rus hukumati uchun ijobiy natijalarni qo'lga kiritdi. Rus hukumati Buxoro amirligiga qarashli Badaxshon va Pomirni bosib olib, bu erda mustahkam o'rnatish olgach, uning hududiy va siyosiy tuzilishi masalalari bilan jiddiy shug'ullandi. Aynan mana shu holatda rus hukumatining Osiyo qit'asida o'zi bosib olgan hududlarga nisbatan mustamlakachilik siyosati mohiyati yaqqol ko'rinadi[18]. Bu masalada rus hukumati ehtiyotkorona ish olib borib, bu masalalarda tashqi siyosiy kelishmovchiliklar va katta sarf-xarajatlardan qochishga harakat qildi.

SHuning uchun ham Rossiya Pomirdagi amirlikka qarashli hamda o'zi bosib olgan 3 ta Pomir beklilari (yarim mustaqil davlatlar) hududini Buxoro amirligiga topshirib, o'ziga qo'shni "bufer zona" tashkil etishni mo'ljalladi. Rus hukumati ushbu hududlarda yangi boshqaruv tizimini shakllantirish, yo'llar qurish va boshqa xarajatlardan qochib ana shunday yo'lni tanlagan edi.

1895 yil 31 yanvarda Turkiston o'lkasi general-gubernatori Vrevskiy Buxorodagi Rossiya siyosiy agenti Lessarga murojaat qilib, Pomirdagi beklilarni Buxoro amirligi tasarrufiga o'tkazish masalasi bo'yicha amirning fikri va xohishi to'g'risida ma'lumot berishni so'raydi. Buxoro hukmdori Amir Abdulahadxon hamda rus siyosiy agenti o'rtasida olib borilgan muzokaralardan keyin bu masala echimini topadi [19].

Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, 1896 yil 29 iyunda Panj daryosi ortidagi Darvoz bekligi erlari Afg'onistonga, Pomirdagi Vaxon, Rushon, Shug'onon beklilari Buxoroga topshiriladi [20].

Rossiya va Angliya imperiyalari o'rtasida tuzilgan maxfiy shartnomaga ko'ra, Buxoro amirligining Amudaryoning yuqori qismi bo'lgan Panj daryosi o'ng tarafidagi erlari (Darvozning katta qismi, shuningdek, Balx, Mozori Sharif, Shibirg'on, Qunduz hamda Badaxshon va Pomir hududining bir qismi) Afg'onistonga berib yuborildi. Azaldan Buxoro amirligiga qaraydigan, asosan o'zbeklar va tojiklar yashaydigan ba hududlar Buxoro amiri va xalqning rozligisiz Afg'onistonga "sovg'a" qilindi[21]. Bu holat Rossiya va

Angliya imperiyalarining Turkiston mintaqasida o'z geosiyosiy manfaatlarini ko'zlab, o'zaro murosa qilishi edi. Har ikki imperiya o'rtasidagi chegara chizig'i qilib o'sha paytda Amudaryo tanlandi. Buxoro amirligiga qarashli Amudaryoning narigi tomonidagi butun hududi Afg'onistonga olib berildi. Afg'onistonda Buyuk Britaniya imperiyasi, Buxoro amirligida Rossiya imperiyasi hukmronligi o'zaro tan olindi. Xullas, Pomir va Badaxshon hududida har ikki imperiya tomonidan "bufer zona" yaratildi.

Bundan tashqari Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligi tomonidan amirlikdagi ichki boshqaruv masalalariga ham aralashib turilgan. Jumladan, 1914 yil 3 may kuni siyosiy agent Rossiya tashqi ishlar ministri Sazonov topshirig'i asosida Buxoro hukmdori Amir Olimxon bilan uchrashib, Buxoro hukumati boshqaruvidagi amaldorlar faoliyati hamda ularni xazinadan maosh bilan ta'minlash masalalari muhokama qilindi [22]. Uchrashuv natijasida Amir Olimxon 1914 yil iyulda Buxorodagi barcha 11 mustaqil amlodkorlikdagi amlodkorlarga qat'iy maosh belgilash to'g'risida farmon chiqardi [23].

Bundan tashqari 1887 yil 27 mayda imperator Aleksandr III buyrug'i asosida siyosiy agentga Buxoro amirligi hududidagi rus fuqarolari sodir etgan jinoyatlar va harakatlarni ko'rib chiqish yuklatiladi [24].

Amirlik hukumati Rossiya imperiyasi bilan hal qilinadigan barcha masalalardan siyosiy agentlik orqali amalga oshirish bilan birgalikda Toshkentdagi rus hukumati huzurida Buxoro amirligi vakolatxonasini ishga tushirishga muvaffaq bo'ldi. Toshkentdagi amirlik vakolatxonasida mashhur davlat

arbobi va tarixchi olim Mirza Salimbek [25] (1848-1930) ham bir muddat faoliyat ko'rsatadi.

1895 yil 1 yanvarga kelib, Buxoro amirligi o'z bojxona tizimidan ham mahrum bo'ldi. Rossiya-Buxoro bojxona chizig'i bekor qilinib amirlikning tashqi chegaralardagi barcha bojxona tizimi Rossiya imperiyasining bojxona tizimi tasarrufiga o'tkazilgan edi. Buxorodagi ichki bozorlar 1894-1895 yillar mobaynida Rossiya imperiyasining ichki bozorlari qatoriga kiritildi. O'sha paytda har yili taxminan 2 mln oltin rubl bojxona orqali amirlik xazinasiga daromad tushardi [26]. 1895 yilda Rossiya tomonidan Karki, Kalif, Kushka, Pattakesar, Hisor va Ayvanjda yangi bojxona idoralari tashkil etildi.

Xulosa. Buxorodagi siyosiy agentlikning asosiy vazifasi amirni qattiq nazorat qilish bo'lgan. Fevral inqilobidan so'ng 1917 yil martda agentlik maqomi o'zgartirilib, u Rossiya siyosiy rezidentligiga (vakolatxonasiga) aylantirildi. Sovet hokimiyati o'rnatilgach, 1917 yil dekabrda Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Sovetining Buxoro ishlari bo'yicha kollegiyasi ta'sis etildi. Turkiston ASSR tuzilgach (1918 yil 30 aprel), Turkiston o'lkasining Buxoro ishlari bo'yicha komissari tayinlandi. Buxoroda amirlik tuzumi ag'darib tashlangach, 1920 yil sentyabrda u BXSР hukumati qoshida RSFSR hukumatining muxtor vakilligiga aylantirildi [27].

Shunday qilib, salkam 40 yil davomida turli tuzumlar davrida turfa shakl va nomlarda faoliyat ko'rsatgan Buxorodagi Rossiya vakolatxonalari Rossiya imperiyasi va sovet Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini Buxoroda amalga oshirishga xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Ражабов Қ., Иноятов С.. Бухоро тарихи. – Тошкент: Tafakkur, 2016. – Б. 130-131.
2. Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX– начале XX в. – Ташкент: Фан, 1966. – С. 46.
3. Бухоро Шарқ дурдонаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 67.
4. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 1-ro'yxat, 353-ish, 40-varaq.
5. Фомченко А. Русские поселения в Бухарском эмирате. – Ташкент, 1958. – С.15.
6. Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX– начале XX в. – Ташкент: Фан, 1966. – С. 49.
7. Садриддин Айний. Бухоро мангит амирлари тарихи.
8. Ражабов Қ. Амир Абдулахадхон ёхуд "ожиз" хукмдор // "Бухоро мавжлари". 2007. №2. – Б. 36-41.
9. К кончине Эмира Бухарского // "Туркестанские ведомости" (Ташкент). 29 декабря 1910 г.
10. Sayyid Mansur Olimiy – Amir Olimxonning o'g'li bo'lib, 1931 yilda Afg'onistonda tug'ilgan. Hozirda Turkiyada yashaydi. Uzoq yillar o'qituvchilik kasbi bilan shug'ullangan. Qizil armiya bosqini oqibatida Buxoro boshiga tushgan kulfatlar, uning sabablari va mamlakatni tashlab ketishga majbur bo'lgan otasi Amir Olimxon haqida bir asar yozishni o'zining burchi deb hisoblagan. 1996 yilda Turkiyada arab alifbosi fors tilida Sayyid Mansur Olimiyning "Buxoro gaxvorai Turkiston" ("Buxoro – Turkiston beshigi") asari chop etilgan. Bu asar 2004 yilda o'zbek tilida Buxoroda nashr qilingan.
11. Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркестон бешиги /Форс тилидан таржима, таржимон номидан сўз боши ва айрим изоҳлар муаллифи Х. Тўраев. - Бухоро: "Бухоро" нашриёти, 2004. – Б 71.
12. O'zbekiston Milliy arxivi I-1-fond, 31-ro'yxat, 735-ish, 22-varaq.
13. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. (Форс тилидан таржима, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Абдусодиқ Ирисов).- Тошкент: Фан, 1991. – Б. 8.
14. Вести из Бухары // "Туркестанская ведомости", 24 февраля 1911 года. - № 43.
15. Ражабов Қ. Сўнги мангит хукмдори // Бухоро мавжлари, 2007. - № 3. – Б. 41.
16. Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Асарлар. Саккиз томлик. Том 1. – Тошкент: Ўздавадабийнашр, 1963. – Б.155.
17. Amonova F. Buxoro amirligi iqtisodiyotida sanoat korxonalarining tutgan o'rni (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2021. – B.20.
18. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида (XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: O'qituvchi, 2005. – Б. 188-190.
19. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 2-ro'yxat, 66-ish, 58-61-varaqlar.
20. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 26-varaq.
21. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 2-ro'yxat, 26-ish, 1-5-varaqlar.
22. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида. – Б. 191.
23. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 2-ro'yxat, 9-ish, 46-48-varaqlar.

24. O'zbekiston Milliy arxivi, I-1-fond, 29-ro'xat, 842-ish, 14-varaq.
25. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского, введения статья и примечания: Н.Наркулов. – Ташкент: Akademiya, 2009. – С.12-13.
26. O'zbekiston Milliy arxivi, I-3-fond, 1-ro'xat, 170-ish, 14-18-varaqlar.
27. Ражабов Қ., Иноятов С.. Бухоро тарихи. – Тошкент: Tafakkur, 2016. – Б. 130-131.